

ÖTKEN KÜNLER ROMANI ÖRNEĞİNDE ÖZBEK TÜRKÇESİNDE TÜREMİŞ VE TÜREMİŞ YAPILI EDATLARIN OLUŞUMU ÜZERİNE

Arş. Gör. Adem YELOĞLU*

ÖZ: Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinde edatların tarifi, mahiyeti ve sınıflandırılması konusunda çeşitli sıkıntılar vardır. Edatlar konusunda ortak olan bir fikir ise edatların tanımıdır. Edatlar için yapılan tanımlara bakıldığı zaman Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinde büyük oranda benzerlik olduğu görülür. Ancak bazı eserlerde temas edilmesine rağmen edatlar yapıları bakımından ciddi olarak incelenmemiştir.

Benzer sorunlar Özbek Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır. Bazı eserlerde temas edilmesine rağmen Özbek Türkçesinde edatların yapıları bakımından bir başlık altında ayrıntılı olarak incelenmediği görülür. Bu nedenle böyle bir çalışmaya ihtiyaç duyulmuştur. Çalışmada Özbek Türkçesindeki edatlardan *türemiş* ya da *türemiş yapılı edatlar* ele alınmıştır. Çalışmada Özbek Edebiyatının ilk romanı olarak bilinen *Ötken Künler* romanı örnek olarak seçilmiş ve taranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Edat, Özbek Türkçesi, Edatların Yapısı, Türemiş Edatlar, Kömâkçilär.

About Derivative Structured Prepositions and Derivative Prepositions with the Example of *Ötken Künler*

ABSTRACT: There are some problems about describing, classification and meaning of prepositions in Turkey Turkish and other Turkish dialects. The main thing in common among researchers is that many of them agree on description of prepositions. Descriptions which are made in Turkey Turkish and other Turkish dialects for prepositions resemble each other.

Similar problems about prepositions can be seen in Uzbek Turkish. While prepositions handled in some writings, they aren't assessed in detail in terms of word structure in Uzbek Turkish. That's why this essay is written. In this essay, derivative prepositions in Uzbek Turkish are explained.

* Ömer Halisdemir Üni. Fen Edebiyat Fak. ÇTLE Böl. ademyeloglu@hotmail.com

Otken Kunler, known as the first novel of Uzbek Literature, is also examined in terms of prepositions of Uzbek Turkish.

Keywords: Preposition, Uzbek Turkish, Structure of Prepositions. Abbreviated Prepositions, Köməkçilər.

Giriş

Gramer kitaplarında anlamlı kelimeler dediğimiz isimler ve fiiller üzerine sayısız çalışma olduğu halde edatlar sanki ihmal edilmiş veya hak ettikleri derecede değerlendirilmemiştir. Bu sebeple genel olarak Türk dili ve lehçelerinde edatlar üzerinde daha fazla durulması gerektiği açıktır. Necmettin Hacıeminoğlu (1992) ve Ercan Alkaya (2007) edatlar hakkında müstakil birer kitap neşretmişler ve konuyu geniş olarak değerlendirmişlerdir.

Türkiye Türkçesi mevcut Türk lehçeleri içerisinde en çok işlenmiş lehçe olduğu için Türkiye Türkçesindeki tartışmaları dikkate alarak Özbek Türkçesindeki edatlar üzerinde durmak mevcut durumun daha iyi tespiti açısından gereklidir.

a) Türkiye Türkçesinde Edatlar

Kimi araştırmacılar vazifeli kelimeleri “Edat” başlığı altında genel olarak ele almış (edat-bağlaç-ünlem) kimi araştırmacılar ise daha dar anlamda ele almış, sadece edat olarak değerlendirmiştir. Ergin (1993: 329), Gülensoy (2000: 425), Hacıeminoğlu (1992: 1), Toparlı (1992: 432) gibi araştırmacılar edatı geniş manada ele alıp bağlaçlar ve ünlemleri de bu başlık altında değerlendirirler. Korkmaz (2003: 1050), Ediskun (1984: 284), Hengirmen (1998: 167) ve Gencan (1983: 227) ise edatı daha dar olarak ele almış, bağlaçlar ve ünlemleri bu gruba dâhil etmeyerek ayrı başlıklar altında incelemişlerdir. Aslında bu farklılık, kelime türlerinin sınıflandırılmasındaki farklılığın edatlara yansımadır.

Türkiye Türkçesinde edat terimi konusunda da görüş farklılığı vardır. Korkmaz (1992: 51), Ediskun (1984:284) ve Bilgegil (1984: 220) *edat*; Ergin (1993: 345), Gülensoy (2000: 425), Gabain (1988: 97) ve Toparlı (1992: 432) *son çekim edatı*; Hacıeminoğlu (1992: 1) ve Güneş (1996: 221) *çekim edatı*; Banguoğlu (1974: 385) ve Topaloğlu (1989: 138) *takı*; Atabay vd. (1983: 132), Hengirmen (1998: 167), Gencan (1983: 227) ve Adalı (1979: 40) *ilgeç*; Yong-Song Lİ (Li 2004: ?) “sontakı” terimini kullanır. Edatların adlandırılmasında ve değerlendirilişinde farklılık olsa da edatın tanımında farklılık söz konusu değildir, tanımlar büyük oranda benzerlik göstermektedir¹.

¹ Edatlar hakkındaki tartışmalar için bk. Ercan Alkaya, *Kuzey Grubu Türk*

b) Özbek Türkçesinde Edatlar

Türkiye Türkçesindeki benzer tartışma ve ayrılıkları Özbek gramer-ciliğinde de görmek mümkündür.

Özbek Tili Grammatikası'nda edatlar ayrı bir kelime grubu olarak ele alınır ve *kömākçi* biçiminde adlandırılır ve kömakçılar, eskiden müstakil sözler olsa bile çağdaş Özbek dilinde leksik anlamları kaybolan gramatik vazifesi olan sözler olarak tarif edilir. ÖTG²'de *kömākçi* olarak adlandırılan bu son çekim edatları; anlamını tamamen kaybetmiş olanlar ve edat vazifesinde olarak kullanılan müstakil sözler diye ikiye ayrılır. (Komisyon 1975: 566-573). ÖTG'de bağlâvçilər kendi içinde gruplara ayrılır. Bunlar şu şekildedir.

1. *Teng Bağlâvçilər* (*Biriktürivçi Bağlâvçilər, Zidlâvçi Bağlâvçilər, Ayirüvçi Bağlâvçilər*)

2. *Ergâştürivçi Bağlâvçilər* (*Aniqlâv Bağlâvçiləri, Sâbâb Bağlâvçiləri, Şart Bağlâvçiləri, Çâğıştüriv Bağlâvçiləri*) (Komisyon 1975: 567-573).

Hazirgi Özbek Edebi Tili'nde de edatlar daha dar olarak ele alınır, bağlaçlar ve ünlemler bu gruba dâhil edilmez. Burada kömakçiler için “*Cümlede addan ve zamirden sonra gelip, onların başka sözlerle sentaktik alakasını gösteren unsurlardır.*” ifadesi kullanılır (Komisyon 1966: 351-363).

Stefan Wurm, edatlar için *son çekim edati*³ tabirini kullanır ve bunların Özbek Türkçesinde herhangi bir özellik göstermediğini söyleyerek bunları alfabetik sırayla verir. (1989: 167-168).

Sjoberg'in eserinde edatlar kendi içinde, *isim gibi edatlar, zarf ve fülimsi gibi edatlar, bağlaç gibi edatlar* ve *isim veya zamiri takip eden edatlar* olmak üzere dört grupta değerlendirilir (Sjoberg 1963: 59-60).

Özbek Türkçesinde Yapıları Bakımından Edatlar

Edatları da yapıları bakımından diğer kelime türlerinde olduğu gibi basit, türemiş ve birleşik edatlar başlığı altında değerlendirmek gerekir. Edatlar da zarflar ve zamirler gibi türemeye elverişli olmayan kelimelerdir. Bunların türemesi çok nadir görülür, türeme şekilleri de diğer kelime türlerine göre farklılık gösterir.

Lehçelerinde Edatlar, Manas Yayıncılık, 2007 Elazığ.

² Makalenin devamında Özbek Türkçesi Grameri adlı eser için ÖTG kısaltması kullanılacaktır.

³ Bu tabir çeviren kişiye de ait olabilir, bk. Stefan Wurm “Özbekçe” (çev. Mehmet Akalın), Türk Dünyası Araştırmaları, Ekim, 1989, s. 167-168.

Türemiş bir kelimenin edatlaşmış şekli ile kelime köküne bir çekim ekinin kaynaşması sonucu oluşan edatları türemiş kabul etmek mümkündür. Bazen yabancı bir kelimenin Türkçe ya da başka bir dildeki unsurla birleşmesi ile de oluşanlar vardır. Bunları da birleşik edat kabul etmek gerekir.

O halde, edatları da diğer kelime türleri gibi basit, türemiş ve birleşik olmak üzere üç başlıkta değerlendirmek mümkündür. Taranan eserdeki⁴ edatlar da bu tasnif dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

1. Basit Yapılı Edatlar

Bu tür edatlar, herhangi bir yapım eki alarak türememiş, bir çekim eki kalıplaşmasıyla genişlememiş veya başka bir kelimeyle birleşmemiş yalın haldeki edatlardır (Yaman 2005: 29). Edatların birçoğu basit yapıda bir özellik gösterir⁵. Bunun nedenlerinden biri kullandığımız edatların birçoğunun Arapça ve Farsça kökenli olmasıdır. Ayrıca Türkçeye başka dillerden girmiş edatlar, ait olduğu dilde türemiş olsa da çalışmamızda basit olarak kabul edilmiştir. Bunlar -ä, âh, ägär, äxır, älbättä, ämmâ, bil'äks, binään, çi, dä, dek, ey, fäqät, gäh..gäh, göyâ, hä, häm, hättä, xuddi, kü, qädär, lâäqäl, lekin, mägär, mı, minba'd, nä.....nä, nihâyät, of, song, vä, yä, yoq, yü, yâ, yä'ni, yâ.....väyâ vb edatlardır.

2. Türemiş veya Türemiş Yapılı Edatlar

Edatlar, pek çok gramer kitabında, edatlar ve edatlar üzerine yapılan çalışmalar yine özel çalışmalarda diğer yönleri yanında yapıları bakımından da tasnif edilip değerlendirilmiştir (Hacıeminoğlu 1992; Yaman, 2005; Alkaya 2007; Li 2004; Oruç 2011: 544-546).

Banguoğlu; takıların (edatların) yapısını değerlendirirken kök olan takılar dışında kalanları, ekleri ve yapısı bir tarafa eklerin geldiği tabanı dikkate alarak isimden üreme takılar, fiilden üreme takılar şeklinde ayırır buna bir de yer yön adlarından takıları ilave eder (Banguoğlu 2011: 389).

Bilgegil, basit ve bileşik veya birleşik şeklinde değerlendirirken edat olan kelimelerin yapısını gözardı eder (Bilgegil 1984: 220).

Gencan, Kök ve Kök Görünümlü İlgeçler, Türemiş Benzeyenler ve Birleşikler şeklinde üçe ayırır (Gencan 2007: 500). Hacıeminoğlu ise edat-

⁴ Abdulla Kadiri, *Ötken Künler*, Gafur Gulam Namıdaki Neşriyat-Matbaa Birleşmesi, Taşkent, 1992.

⁵ Dilimize yabancı dillerden geçen kelimeler ait olduğu dilde türemiş bile olsa basit kabul edilirler, bk. Korkmaz, age, s. 31.

ları yapıları ve menşeleri bakımından; fiilden türeyenler, isimden türeyenler, yapısı ve menşei bilinmeyenler, taklidi söz mahiyetinde olanlar, yabancı asıllı olanlar şeklinde beşe ayırır (Hacıeminoğlu 1992: VI-VII).

Faxri Kemal, yapıların bakımından edatları asıl edatlar, isim ve zarf olan edatlar ve fiil kökenli edatlar olarak üç başlıkta değerlendirir (Kamal'dan aktaran Alkaya 2007: 65).

Yapılan tasnif ve değerlendirmelerde basit yapılu edatların dışında kalan edatlar olduğu taban veya kelime türü dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerde bilim adamlarını temkinli olmaya iten esas sebep türemiş veya türemiş yapılu edatların çok farklı şekillerde teşkili, farklı kelime türlerinin edat olarak da kullanılmasıdır.

Bu tür edatlar isim, fiil ve zarflardan veya fiillerin zarf-fiil, sıfat-fiil şekillerinden oluşmuş veya bu kelime türlerinde iyelik, hal ekleri gibi çekim eklerinin kalıplaşması ile oluşmuş olmasıdır.

Türemiş veya türemiş yapılu kabul edebileceğimiz Özbek Türkçesindeki edatlar alfabetik sırayla, yapıları dikkate alınarak önce yapılmış çalışmalar, sözlükler ve gramer kitaplarında geçen şekilleri ve şahsi yorumlarımızla verilmiştir.

2.1. Äsnäsüdä

Arapça kökenli bir edattır. Bir işin, bir hareketin yapıldığı, bir olayın gerçekleştiği veya bir durumun sürdüğü zaman, an, aralık, sıra, vakit anlamına gelen Arapça “äsna (Devellioğlu 2008: 235) (siny > esnā)” kelimesine, “-si” tekil üçüncü şahıs iyelik eki ve onun üzerine bulunma hali ekinin gelmesiyle oluşmuştur (Yaman 2005: 29).

Ziyâfät äsnäsüdä ittifaqning fäydäläri sözlänildi. (s. 219)

2.2. Bâşqä

Sıfat olarak da kullanılan bu edat Türk lehçelerinde de edat olarak kullanılmıştır (Li 2004: 132). Türkçe kökenli bir edattır. “Baş” isim köküne –ka isimdem isim yapım eki getirilerek oluşturulmuştur (Ergin 1993: 166). Bunun yanı sıra “baş + ı –k – a” şeklinde de olabileceği hakkında görüşler vardır (Hacıeminoğlu 1992: 12).

Ätämädän bâşqü heç kim bilmäydir. (s. 260)

Yuqarıdä isimläri ötkän zâtlärdän bâşqü Hämüd, Rähmät häm Häsänäli bär edilär. (s. 12)

İsbät üçün vicdânımdän bâşqü şahidim yoq. (s. 82)

2.3. Bälki

Netice ve izah ifade eden, hiçbir ses değişikliğine uğramadan Çağatay, Kıpçak ve Batı Türkçesinde kullanılan bir cümle başı edatıdır (Hacıeminoğlu 1992: 124). Olabilir anlamında kullanılan Arapça “bel” kelimesine Farsça “ki” (bel+ki) eki getirilerek oluşmuş ve “olabilir ki, herhalde, bir ihtimale göre, muhtemel olarak, sanılırsa” anlamında kullanılan bir edattır (Çağbayır 2007:541). Kelimenin “belkim” şeklinde kullanımı da vardır. Bu bize –ki’nin bağlama zamirinin m sesinin düşmüş şekli olabileceğini düşündürür. Belkim edatındaki –kim ekinin Türkçe bağlama zamiri olma ihtimali yüksektir.

Bälki mäclisning başqa äzaları häm äcäblädilär. (s. 14)

Bälki özi söz açär vä yâkim ârägä kişi qoyär. (s. 160)

2.4. Beri

Türkçe kökenli bir edattır. Zaman edatı olarak kullanılmıştır. Türk dilinin, ilk yazılı metinlerinden zamanımıza kadar bütün sahalarda görülen bir son çekim edatı ve mekân zarfıdır (Hacıeminoğlu 1992: 14). Hacıeminoğlu bu edatın menşe’i hakkında hem “ber-ü” şeklinde bir zarf-fiili hem de “be-rü” şeklinde cihet eki ile yapılmış bir ismi düşündüğüünü söyler.

Yaman ise bu edatın “ber+i” fiil ve zarf-fiil ekinin birleşmesi ile oluştuğunu belirtir. Özbek gramerciliğine göre “bu yeru>beru>beri” şeklinde bir gelişme vardır (Yaman 2005: 51). Fakat Yaman’a göre bu açıklamanın Türk diline uygunluğu tartışılır. Çünkü bu edat eski Türkçe döneminden beri metinlerde mevcuttur.

Ätäbek bir neçä künlärdän beri Häsänälining közigä başqäçä körinär edi. (s. 19)

Göyâ yullärdän beri tüzällänmägän süpürgi körmägändek edi. (s. 141)

Bir neçä kündän beri xamuşraq körinäsiz mi? (s. 22)

2.5. Bilän

Hem vasıta edatı hem de sıralama edatı olarak kullanılmıştır. Özbek Türkçesinin tarihi dönemlerinden beri kullanılan bu edatın farklı dönemlerde “birlä, birlän, bilä, -lä, -ilä, -ilän, -län ve bilän” fonetik varyantlarına rastlanmaktadır (Yaman 2005: 51). Hacıeminoğlu’na göre bilen ve birlen kelimelerindeki –n’yi bir türeme ses yahut ikinci bir vasıta hali eki saymak (bile+n) daha makuldür (Hacıeminoğlu 1992: 21).

Ziyä Äkä bilän Häsänäli mä’nalıq qılıb bir birlärigä qarışıb älmäqdä edilär. (s. 35)

Änäm bilän mänim baxtınga kutmägän cäydän mu'cizädek bu mäktub tapildi. (s. 80)

Hämüd bilän Rähmät birbirlärigä qäräşib äldular. (s. 10)

2.6. Birâq

“Fakat” anlamında kullanılan bir cümle başı edatıdır. Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış bir ifade olarak bir cümle başı edatı gibi (Hacıeminoğlu 1992: 128) kullanılan bu kelime metinde fakat anlamında kullanılmıştır. Özbek Türkçesinde de ama, fakat, lakin anlamında kullanılan bir cümle başı edatıdır. Edatın bir kelimesinden türediği düşünülmektedir.

Birâq oning särâyda bolışı ulärdän äjrälip qalışığa säbäb bolgan edi. (s. 63)

Birâq uning täşvişi ikki qat äşdi (s.64)

2.7. Bolsä

Sona gelen edat olarak kullanılır. “ise” anlamındadır (Koraş 2008: 144). Hem karşılaştırma hem pekiştirme anlamında kullanılır. Bol- yardımcı eylemine –sa şart eki getirilerek oluşmuştur.

Ondägi bu özgärişdän Rähmät xäbärsiz bolsä häm ämmä Hämüd onu yer astidän ta'qib etär edi. (s. 12)

Ätäbek käbi bir yigitning säğlığı här bir äqullı kişi üçün mäqsäd bolsä häm – dedi tääccüb bilän Qutidar. (s. 35)

2.8. Boyi

Eski biçimi “bod” olan boy uzunluk anlamındaki bu kelime çeşitli hal ekleri alarak günümüz Türk dil ve lehçelerinin kimisinde edat olarak kullanılmaktadır (Li 2004: 657). Özbek Türkçesinde ise boy kelimesine tekil üçüncü kişi iyelik eki getirilerek oluşturulmuştur. Bu edat “boyi+gä / boyi+dä / boyi+dän” varyantlarıyla yönelme, bulunma ve ayrılma eklerini alarak kullanılmaktadır (Yaman 2005: 59).

Biz üç yıl boyi cänäbi Otäbbây Quşbegining qul ästlädirdä yäşär heç bir zulm körmädik. (s. 75)

İkki yıl boyi däväsiz därdgä mübtälä qılğan,... (s. 242)

2.9. Boyläb

Edatın etimolojisi “boy” isim köküne “lä” fiil türetme eki ve onun üstüne de “b” zarf-fiil eki getirilmesi şeklindedir (boy+lä+b<boyläb) (Yaman 2005: 61).

Sävçüm yol boyläb kämpir bilän bolgän hikâyäsini sözläb ketdi. (s. 161)

2.10. Burun

“Önce” anlamında kullanılan bir edattır. Kelimenin etimolojisi hakkında farklı görüşler vardır. Gülensoy “bur+un” yani fiil köküne isim yapım ekinin getirilmesi şeklinde olduğunu söyler (2007: 187). Yaman da edatın etimolojisini aynı şekilde verirken Hacıeminoğlu “burun<buru-n<bur-u-n?” şeklinde vermiştir (1992: 28).

Men äcälimdän beş kün burun öläz edim. (s. 205)

2.11. Çämäsi

Tahmini ölçü bildiren bir edattır. “kadar” anlamı katar ve –ça eki ile aynı görevdedir. Edatın kökü tahmin, ölçü, yaklaşık tanım anlamındaki “çämä” sözcüğüdür. Bu sözcüğün üstüne çeşitli durum ekleri getirilerek Türk dil ve leçelerinin kimisinde edat olarak kullanılmaktadır (Li 2004: 629). Çamasi edatı ise “çämä+si” yani isim köküne teklik üçüncü şahıs iyelik eki getirilerek oluşmuştur. Çama sözcüğü Özbek Türkçesinde de “tahmin, tahminen” anlamında kullanılmaktadır.

Müsülmânqul vâqı ’äsıdän yigirmä künlär çämäsi keyin edi. (s. 219)

2.12. Çünki

Çağbayır Farsça bir edat olup “çün” ve “ki”nin (çün+ki) birleşmesiyle oluşmuş “şundan dolayı, şu sebeple” anlamında kullanılır (Çağbayır 2007: 1063) dese de ikinci unsurun “kim” bağlama zamiri olma ihtimali yüksektir. Cümle başı edatı olarak kullanılır. Daha çok Çağatay ve Batı Türkçesi sahasında kullanılmıştır (Hacıeminoğlu 1992: 136). Bir de “çünkim” edatı vardır. Bu edat da Farsça “çün” ile Türkçe “kim” edatının birleşmesiyle teşekkül etmiştir. Kullanış ve mana bakımından çün ve çünki edatı ile aynıdır (Hacıeminoğlu 1992: 138).

Çünki Kümüşbibi lâlälär içidägi bir gül väyâ yulduzlär âräsıdägi tolgän ây edi. (s. 45)

2.13. Esä

Ergin’e göre “ise” edatı bağlama ve kuvvetlendirme edatıdır. Sonuna geldiği unsuru aynı cinsten bir unsura bağlar ve belirtir. Bu bağlama ve belirtme bir mukayese, bir karşılaştırma ifadesi taşır. Bunun için bu edata karşılaştırma, mukayese edatı adı da verilebilir. Bu edat i- fiilinin şart şeklinin tekil üçüncü şahsının edatlaşması ile ortaya çıkmıştır (Ergin 1993: 340). Fakat unutulmamalıdır ki dilimizde bir edat ise bir de i- fiilinin şart şekli ise olmak üzere iki tane “ise” vardır. Bu iki “ise” birbirine karıştırılmamalıdır. Şart “ise” bağlama, kuvvetlendirme, mukayese ifade etmeyen, doğrudan doğruya şart bildiren bir çekimli fiil şeklidir. Edat olan “ise” ise mukayese ifadesi içinde bir bağlama ve kuvvetlendirme fonksiyonu olan,

bir çekimli fiil, bir şart ifadesi taşımayan kelimedir (Ergin 1993: 340). Bu durum Türkiye Türkçesinde böyle olduğu gibi Özbek Türkçesinde de aynı şekildedir. Aşağıda önce vereceğimiz örnekler edat olan “ise” en son vereceğimiz bir örnek ise şart olan “ise” dir. “Bolsa” edatı ile “esa” edatı ile benzer durum gösterir. İkisi de yardımcı eyleme gelen –sa şart ekinin kalıplaşmasıyla edatlaşmıştır. Özbek Türkçesi’nde bol- yardımcı fiili e- yardımcı fiilinin anlam ve fonksiyonunda hala şartlı birleşik çekimlerde kullanılmaktadır. Bununla birlikte diğer lehçelerde olmasa da Özbek Türkçesinde e- yardımcı fiili bol- yardımcı fiilinin anlam ve fonksiyonunda kullanılmaktadır (Koraş 2008: 144).

Bu esä yüzingni körişkä tâqätüm yoq, degäningiz bolädir. (s. 270)

Ol esä Ätäbekning bu qäräşidägi ma’nânı sezgän edi. (s. 202)

Mengä qälsä bu künlärdä otuz ikki tängä emäs, otuz ikki qärä pul sâlış häm äğirdir. (s. 86)

2.14. Gärçi

Farsça “ger” şart edatı ile Türkçe (?) çî kuvvetlendirme ve tekid edatının birleşmesiyle oluşmuş olmalıdır. “eger+çi” edatı, “her ne kadar; ise de” anlamında kullanılmaktadır (Çağbayır 2007: 1686). Bu edat “gerçi ki” ve “gerçi kim” edatı ile aynı anlam ve görevdedir. Çağatay Kıpçak ve Batı Türkçesinde kullanılan bir cümle başı edatıdır (Hacıeminoğlu 1992:151).

Gärçi Täşkänddä ekän çağımnda bu rızalıq yoligä bel bağlägän bolsäm dä... (s. 120)

2.15. Göyâki

Edatın etimolojisi “göyâ+ki” şeklindedir. Sanki anlamında kullanılan Farsça (Devellioğlu 2008: 296) “göya” edatı ile Türkçe “kim” bağlama zamirinin birleşmesiyle oluşmuştur. Kim bağlama zamirinin –m’sinin düşmesiyle göyaki şeklini almıştır. Batı Türkçesinin tarihi metinlerinde göyakim şeklinin kullanılması bu tahmini doğrular. Anlam ve kullanım bakımından “göyâ” edatı ile aynıdır. Çağatay ve Batı Türkçesinde kullanılmış bir cümle başı edatıdır.

Göyâki suv içidä bir fitnä yüz bergän edi. (s. 27)

2.16. İlä

İl- fiiline –e zarf-fiil ekinin eklenmesiyle olmuştur. Vasıta edatı olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra bağlama edatı olarak da kullanılır. Daha sonra bu edata araç durumu eki +n’nin eklenmesiyle “ilen” biçimi ortaya çıkmıştır. Türkçenin Çağatay ve bilhassa Batı Türkçesi sahasında Eski Türkçedeki birle ve bile yerine yaygın olarak kullanılmıştır (Hacıeminoğlu

1992: 45). Bunun yanında bilen/birlen edatında –r- ve kelime başında b- sesi düşmesiyle oluşma ihtimali de vardır.

Şuning ilü hükm mäclisi tāmām boldi. (s. 78)

Kob hücrälär keçlik aş pişiriş ilü mäşgul. (s. 8)

2.17. İlgäri

Önce anlamında kullanılan bir zaman edatıdır. Çağbayır kelimeyi “ilk-gerü > ilgerü” şeklinde “önce” anlamında verir (2007: 2140). Yaman ise bu edatı “ilk+gäru > ilg+gäru > ilgärü > ilgäri” şeklinde isim + yön gösterme eki olarak vermiştir (2005: 71). Kelimenin etimolojisi ile verdiğimiz iki görüşte de kelime “ilk” ismine yönelme hali eki getirilerek oluşmuştur. Hacıeminoğlu kelimenin tarihi gelişimini “ilgerü/ ilgeri/ilerü/ileri” şeklinde vermiştir. Fakat Hacıeminoğlu bu edat için “şark, ön” manasına gelen “il” sözüne cihet eki getirilerek oluştuğunu da söyler (1992: 48).

Mäktubni ilgäri körmägän edingiz mi? (s. 80)

2.18. Käbi

“Gibi” anlamında kullanılan bir edattır. Benzetme, uygunluk veya kıyaslama bildirir (ÖTİL⁶ 1981: 356), gibi anlamına gelmektedir. Tarihi dönemlerde “käbi, kibi, kibin, kibik, bikin” şekillerine rastlanılır (Yaman 2005: 73). Model, kalıp, form anlamına gelen “kap” ismine üçüncü şahıs iyelik eki getirilerek oluşmuştur (kap+i) (Yaman 2005: 73). Son çekim edatı olarak Orta Türkçe devrinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Karahanlı ve Harezmi sahalarında çok az görülmektedir. Bu sahalarda “kabi, kibi” yerine “tig” kullanılır. Kıpçak Çağatay ve Batı Türkçesi sahalarında kibi (kibin, kibik, kimi, kimin, gibin, gibi, bigi şekilleriyle birlikte) benzetme edatı olarak kullanılmıştır (Hacıeminoğlu 1992: 55).

Bu söz Azizbekkä sihr käbi tä’sir qıldı. (s. 86)

Yâqutdek läbläri ästidägi sädäf käbi âq tişläri. (s. 45)

Göyâ yâş bälä käbi äldandım. (s. 256)

2.19. Keyin

Türkçe kökenli bir edattır. Eski Türkçede arka anlamına gelen “ket” ismine –in zarf-fiil ekinin getirilmesiyle oluşmuştur (Yaman 2005: 78). Yer için “arkada”, zaman için “sonra” anlamında kullanılmaktadır (Li 2004: 296). Edatın aslı “kidin” olup Çağatay ve Harezmi metinlerinde “kiyin/keyin” olarak geçmektedir (Hacıeminoğlu 1992: 57).

⁶ Makalenin bundan sonraki bölümünde Özbek Tilining İzahlik Lüğati adlı sözlük ÖTİL kısaltmasıyla verilmiştir.

*Bu gäpdän **keyin** Häsänälining közi Bekkä tikilgän edi.* (s. 22)

*İkkilänib turgändän **keyin** yurib özining hücräsigä keldi.* (s. 20)

*Çayni içib bolgändän **keyin** Qutidâr fâtiha oqub örnidän turdi.* (s. 26)

2.20. Körä

Kör- fiiline –ä zarf-fiil ekinin getirilmesi ile oluşmuştur (Yaman 2005: 81). Bir şeye uygun olarak; bir şey uyarınca; gereğince (Çağbayır 2007: 1752) anlamında kullanılan karşılaştırma işlevinde bir son çekim edatıdır.

*Şungä **körä** qaysi bir vâqtlärdä ordä....* (s. 106)

*Ämmâ cüssäsi änäsigä **körä** toläräk edi.* (s. 26)

*Şungä **körä** dârdâzäbänni hücräsidän çäqırıb sorädi.* (s. 232)

2.21. Qäräb

Aslen bakmak, göz atmak, gözlemlemek anlamındaki “qärä-” fiil köküne –b zarf-fiil ekinin getirilmesi ile oluşmuştur. “-e doğru” anlamında kullanılmaktadır. Bu edat A. Von Gabain’in Özbekçe gramerinde zikredilmektedir (Hacıeminoğlu 1992: 52). Hacıeminoğlu’na göre bu edatın kökünü Kaşgarlı’da bulunan “qaru” ve bugünkü “qarşı” ile aynı köke bağlamak mümkündür (1992: 52).

*Olär şu tāmāngä **qäräb** yüridilär.* (s. 8)

2.22. Qärägändä

Qäräb edatında olduğu gibi qärä- “bakmak” fiiline -gändä zarf-fiil ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Edatın anlamı “-e nazaran, kıyasla, -e göre, uygun olarak” şeklindedir. Özbek Türkçesi’nde de çeşitli anlamları olmakla birlikte edat olarak “binaen, göre” anlamında kullanılmaktadır (ÖTİL 1981: 552).

*Quşbegi başqälärqä **qärägändä** insâfluk hâkimdir.* (s. 64)

*Körgüçilärning sözlärigä **qärägändä** oxşaşsiz körkäm, tengsiz äqlli bir yigit emiş.* (s. 43)

*Häsänälining sözigä **qärägändä** qayın ätäng qızını Tâşkändgä yubârmas ekän.* (s. 110)

2.23. Qärämäsdän

Zıtlık edatıdır ve “-e rağmen” anlamındadır. Bu edat da yukardaki diğer iki edat gibi qärä- fiilinden türemiştir. Qärä- fiilinin üzerine -mäsdän zarf-fiil ekinin getirilmesiyle türemiştir (Li 2004: 264).

Sünbülä äyining mü'tädil hävâsığä qärämüsdän Zäynäb märcän märcän terlägän edi. (s. 288)

Säqälning äqligä qärämüsdän onıng qaddida keksälik älämätläri sezilmäs vä tusidä häm unça özgäriş yoq edi. (s. 9)

2.24. Qärşı

Kavga etmek, düşmanlaşmak anlamındaki “karış-“ fiilinin zarf-fiil biçimidir (Li 2004: 275). Son çekim edatı olarak kullanılan bu edat Kaşgarlı’dan itibaren kullanılmıştır. Kaşgarlı’da bir de karşı anlamında “karu” kullanılmıştır. Bu da bize karşınlın ilk şeklini verir (Hacıeminoğlu 1992: 52). Gülensoy bu edatı “bir şeyin, bir kimsenin önü” anlamında “kar+ış-ı” şeklinde verir (2007: 471).

Ätäbek Qıpçaqlärgä qärşı sözlämädi mi (s. 72)

Eringizning hükümätkä qärşı häräkäätini ilgari häm bilär edingiz mi? (s. 80)

2.25. Negä

Hacıeminoğlu, emin olmamakla birlikte bu edatın etimolojisini “ne+gü” (?) şeklinde vermiştir. Bu edat Eski Türkçede negü/negüde şeklinde; Karahanlı Türkçesinde negü/negüke şeklinde kullanılmıştır (1992: 280). Edatın günümüzde Batı Türkçesinde niye, neye şeklinde kullanılışı ekin ne+y+a şeklinde ne soru edatına yönelme ekinin gelmesiyle oluştuğunu gösterir. Edatın, Özbek Türkçesinde nägä şeklinde olması da nä edatına -gä yönelme hali eki gelmesiyle oluştuğunu göstermektedir.

— *Negü bermäydir?* (s. 279)

— *Negä işänmäysiz?* (s. 267)

2.26. Negäki

Kelimenin teşekkülü “ne+gä+ki” şeklindedir. Nega edatına kim bağlama zamirinin gelmesiyle oluşmuştur. Negä edatının da negäki edatının da kökü ne’dir. Ne ise soru için kullanılır.

Negäki qızingiz üçün häqârät bolgän sözni äytiş mänim qolimdän kelädirgän iş emäs. (s. 122)

Negäki oning rızâlığını älmäsdän turib, bu işkä äyâg qoyişim mümkün emäs. (s. 121)

Negäki men özimning soygän vä muhâbbät qoygän erimdän bunça uyätsizlik väfâsızlık kördim. (s. 169)

2.27. Özgä

Başkalık edatıdır. Öz isim köküne -gä isimden isin yapan ekin gelmesiyle oluşmuş (Ergin 1993: 166), “diğer, başka, gayrı” manasında kullanılmıştır (Çağbayır 2007: 3740). Harezmi sahası metinlerinden itibaren

görölmektedir. Çağatay, Eski Anadolu ve Osmanlı metinlerinde geniş bir kullanım sahası vardır (Hacıeminoğlu 1992: 73).

Şuning bilän birgä ätängiz qaysı vaqtıni ihtiyär qılsälär icâbät etişdän özgä çâräm bolmas. (s. 13)

2.28. Sâyäsidä

Farsça gölge anlamında olan “sayä” kelimesine (Devellioğlu 2008: 922) tekil üçüncü şahıs iyelik eki ve –dä bulunma hali ekinin getirilmesiyle oluşmuştur (Yaman 2005: 100). Kelimenin mecazi anlamı ise koruyucu, destekleyicidir.

Şärafätlaringiz sâyäsidä kob kişilär bilän tanışdıq. (s. 279)

Äganining bir yäqädän baş çıqarişi sâyäsidä Müsülmânqul bäläsidadän yengilginä qutuldıq. (s. 220)

2.29. Singäri

Türkçe kökenli “gibi” anlamında kullanılan benzetme edatıdır (ÖTİL 1981: 50). Li bu edatın, bir adın yönelme durumunu ve “sarı” edatının asıl biçimi olduğunu söyler (Li 2004: 413). Hacıeminoğlu’na göre Uygur metinlerinden beri görülen bir son çekim edatıdır. Kelimenin teşekkülü hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak “angaru, mungaru, angar, mungar” gibi bünyesinde bir “garu” ekini bulundurduğu muhakkaktır (1992: 81). Ayrıca bu edat “käbi” edatının sinonimi olup onun ifade ettiği anlamları ifade eder (Komisyon 1975: 554).

Çünki men sizni şuning singäri örinsiz äzär çekişingizni xâhlämäymän. (s. 276)

Gäzmäl, päyäfzal vä şuning singäri mällär. (s. 20)

2.30. Songrä

Zaman edatı (Ergin 1998: 372) olarak kullanılmıştır. Etimolojisi “song” sözcüğüne yön gösterme ekinin getirilmesi şeklindedir (Gülensoy 2007: 799).

Häsänäli hücrädän uzâqlatıb songrä cävâb berdi. (s. 9)

Bir neçä däqiqä qulâq özmäy turdi songrä örnidän qozgalmâqçı bolgan edi. (s. 20)

2.31. Tufäyli

Arapça olup “arkasındaki sebep” anlamında kullanılmaktadır (ÖTİL 1981: 235). Bu nedenle “–den dolayı, yüzünden, sayesinde” anlamında kullanılır demek mümlündür. Yaman bu edatın etimolojisini “tufäyl+i” yani isim+iyelik üçüncü kişi eki olarak verir (2005: 118).

Qızları tufüyli Qutıdar vâ Âftâb Ayımlâr hâm cüdâ yâxşi izzât körâr edilâr. (s. 268)

Äynuqsä ânängning saning tufüyli keçiräturgân umıdlârı tâbârâ ârtıb bârdı. (s. 111)

2.32. Üçün

Uç isminin enstrumental şekline dayanır (uç-u-n). Eski Türkçede bu şekilde olan edat Batı Türkçesine de bu şekilde geçmiş sonra üçün için şeklini aldıktan sonra Osmanlıca'nın sonlarında bugünkü için şekline girmiştir (Ergin 1992: 349). Bu edatın etimolojisi için çeşitli açıklamalar yapılsa da en yaygın olarak kabul edileni “uç” isim köküne “ün” araç durum ekinin gelmesi ile oluşan şekilde yapılan açıklamadır (Hacıeminoğlu 1992: 98).

İsbât üçün vicdänımdän bâşqâ şahidim yoq. (s. 82)

Sizning üçün hâm olturıb çây bersin. (s. 129)

Aşini yemäk üçün Âftâb ayımlâr yânıga olturdi. (s. 27)

2.33. Yâlgız

Türkçe kökenli cümle başı edatıdır (Ergin 1998: 354). Kelimenin etimolojisi “yal(ı)n+guz” şeklindedir (Gülensoy 2007:1047). “Sadece” anlamında son çekim edatı olarak da kullanılır. Metinde karşılaştığımız örneklerde son çekim edatı olarak kullanılmıştır.

Bizdän yâlgız beş kişi ölib, toqqız kişi yäräländi. (s. 69)

Yâlgız özi mi yâki yänidä kişiläri hâm bâr mı? (s. 96)

2.34. Yâki

Denkleştirme edatı olarak kullanılır. Kelime “yâ+ki” şeklindedir. Özbekçede “ya” veya anlam ve işlevinde kullanıldığını örneklerden tespit etmiştik. Ki'nin de kim bağlama zamiri olma ihtimali yüksektir. Çünkü yâki edatı yoksa anlam ve işlevinde kullanılmaktadır. Burada da yâki edatı yoksa anlamında kullanılmıştır.

Yâlgız özi mi yâki yänidä kişiläri hâm bâr mı? (s. 96)

İsbâtingız bâr mı yâki quruq bir gâp mı? (s. 82)

Sonuç

Çalışmada Türk dilinde edatlar üzerine yapılan tartışmalar değerlendirilmiş ve bu konudaki farklı görüşler dile getirilerek Özbek Türkçesindeki türemiş veya türemiş yapıları edatların oluşumu üzerinde durulmuştur.

İncelediğimiz roman örneğinde Özbek Türkçesinde 34 tane türemiş veya türemiş yapılı edat tespit edilmiştir. Bu edatların 6'sı yabancı kökenli kelimelere Türkçe eklerin gelmesiyle oluşmuştur 28'i ise Türkçe kökenlidir. Edatların 9'u fiil tabanlı 25'i isim tabanlıdır. 9 tane edat fiilin üstüne zarf-fiil ekinin gelmesiyle kalıplaşmıştır. 11 tanesi ismin üzerine hal eklerinin ve çekim eklerinin gelmesiyle oluşmuştur. 2 tanesi fiilin üstüne şart ekinin gelmesiyle oluşmuştur. 12 tanesi de ismin üzerine yapım eki gelmesi ile oluşmuştur.

KAYNAKÇA

- ADALI, Oya (1979), *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, TDK Yay., Ankara.
- ALKAYA, Ercan (2007), *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, Manas Yay., Elazığ.
- SJOBORG, Andree F. (1963), *Uzbek Structural Grammar*, Indiana University.
- ATABAY, Neşe-Kutluk, İbrahim-Özel, Sevgi (1983), *Sözcük Türleri*, TDK Yay., Ankara.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1974), *Türkçenin Grameri*, Baha Matbaası, İstanbul.
- _____ (2011), *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- BİLGEGİL, Kaya (1984), *Türkçe Dilbilgisi*, Dergah Yay. İstanbul.
- COŞKUN, Volkan (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2007), *Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- DEMİR, Nurettin-Yılmaz, Emine (2003), *Türkçe El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- DEVELİOĞLU, Ferit (2008), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara.
- EDİSKUN, Haydar (1984), *Türk Dil Bilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- EKER, Süer (2002), *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul.
- GABAİN, A.Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay. Ankara.
- GENCAN, Tahir Nejat (1983), *Dilbilgisi*, Kanaat Yayınları, İstanbul.
- _____ (2007), *Dilbilgisi*, Tek Ağaç Yayınları, Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (2000), *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- _____ (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, MEB Yay., İstanbul.
- HENGİRMEN, Mehmet (1998), *Türkçe Dilbilgisi*, Engin Yayınevi, Ankara.
- KOMİSYON, (1966), *Hazirgi Özbek Edebi Tili*, Özbekistan SSR FAN Neşriyatı, Taşkent.

- KOMİSYON, (1975), *Özbek Tili Grammatikası Morfoloji*, Özbekistan SSR FAN Neş., Taşkent.
- KORAŞ, Hikmet (2008)“Özbek Türkçesi’nde –e ve –bol- Yardımcı Fillerinin Birbirinin Yerine Kullanılması”, *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S.2, s.144.
- KORKMAZ, Zeynep (2000), *Türkçede Edat Konusu ve Gramerlerimizde Bu Konu İle İlgili Sınıflandırma Sorunu*, TDK Yay.,Ankara.
- _____ (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- _____ (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK. Yay., Ankara.
- Lİ, Yong Song (2004), *Türk Dillerinde Sontakılar*, Kebikeç Yay. İstanbul.
- MA’RUFÂV, Z.R. (1981), *Özbek Tilining İzahlı Lugatı*, Rus Tili Neşriyatı, Moskova.
- ORUÇ, Birsal (2011), “Türkiye Türkçesinde Kullanılan Çekim Edatları Üzerine Görüş Farklılığından Kaynaklanan Problemler”, *Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler*, Ankara, s. 533-542.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2005), *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- TİKEN, Kamil (2004), *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-fiiler*, TDK Yay., Ankara.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989), *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- TOPARLI, Recep (1999) “Son Çekim Edatları”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı-2*, TDK Yay. Ankara.
- YAMAN, Ertuğrul (2005), *Özbek Türkçesinde Edatlar*, Gazi Kitabevi, Ankara.